

مجموعه های تاریخی در کرمان *

مجموعه گنجعلی خان

از اختصاصات شهرهای اطراف کویر - یا به تعبیر من «شهرهای بیابانی» - یکی اینست که يك سلسله ساختمانها و محلات عمومی تحت عنوان «مجموعه» در آن شهرها میتوان یافت : مثل مجموعه ابنیه عمادالدین در کاشان ، مجموعه ابنیه در یزد ، مجموعه وکیل در شیراز ، و مجموعه های کرمان که اکنون از آن صحبت خواهد شد .

هدف از ساختمان این سلسله بناها به صورت مجموعه ، ظاهراً تسهیل زندگانی و ترتیب آسایش عمومی و تهیه سرویسهای شهری و بالاخره صرفه جوئی در بودجه ساختمان بوده و علاوه بر آن تأمین آسایش عمومی و امنیت اقتصادی با کوشش و بهای کمتری صورت پذیر میشده است .

از جهت اینکه ایجاد چنین ساختمانهایی محتاج مخارج و فرصت کافی است - طبعاً ساختن اینگونه مجموعه ها تنها در دوران های صلح و آسایش عمومی يك شهرستان و علی الخصوص دوره طولانی حکومت يك فرد یا يك خانواده امکان پذیر میشده .

شهر باستانی کرمان که تاریخ مدون آن تا دوران اشکانی عقب میرود و البته پیش از آن نیز دارای قدمت و ارزش تاریخی بوده است - در حکم نقطه اتصال میان بنادر دریای عمان و شهرهای شمالی و غربی کویرهای جنوب شرقی ایران محسوب میشود . (۱) راههای ارتباطی این حدود را میتوان به نخبهایی تشبیه کرد که از بنادر عمان مثل عباسی - میناب - چابهار ، و از شهرهای شرقی مثل سیستان ؛ و شهرهای غربی مثل شیراز شروع میشوند و در کرمان بهم میرسند و دوباره از کرمان شروع شده به شکل پروانه به یزد و اصفهان یا داور و قاین یا طبس و هرات منتهی میشده اند و کرمان نقطه اتصال این راهها بوده است .

از آن جهت که بارندگی درین ولایت پهناور (تقریباً نصف وسعت فرانسه و دو برابر وسعت انگلستان) در سال بطور متوسط از ۱۲ سانتیمتر تجاوز نمیکند طبعاً درآمد این ولایت از جهت کشاورزی و زمینهای زیر کشت بسیار کم است و قسمت عمده درآمد محدود آن - که در نیمه دوم قرن بیستم هم از یک میلیون تن - یعنی يك پنجاهم جمعیت فرانسه یا انگلستان تجاوز نمیکند - باید از طریق مبادلات تجاری و سیستم راههای ارتباطی تأمین شود . (۲)

* قسمتهائی ازین مقاله در کنگره اکسفورد (شهر یورد ۱۳۵۱) قرائت شده است .

۱ - همان بیابانهای پر طول و عرض سه مناکی که دوهزار و پانصد سال پیش نیمی از لشکر اسکندر را هنگام بازگشت از هند ، در زیر ریگهای داغ خود مدفون ساخت .

۲ - وسعت کرمان حدود ۲۲۵۰۰۰ کیلومتر مربع و جمعیت آن نزدیک به نهمصد هزار

بهمین دلیل ازارکان عمده این مجموعه بناها در کرمان خصوصاً و در شهرهای واسط مثل سیرجان و بم و راور عموماً ایجاد کاروانسرا است. ساختمان دیگری که جزو مسلم و مهم این مجموعه‌ها فراهم می‌آمده ساختمان آب انبار است. این آب انبارها مثل آب انبار خواجه در یزد و یا آب انبار گنجلی خان در کرمان چندان ذخیره داشته که مردم شهر می‌توانسته‌اند برای دو یا سه ماه و گاهی شش ماه از جهت مصرف محدود آب به آن اتکاء کنند. کاروانسراها در واقع زیربنای حکومت و مایه اصلی تسلط مادی بر پاککننده ساختمان را بر شهر فراهم می‌ساخته و کالای صادراتی از بازارها جمع‌آوری و درین کاروانسراها متمرکز و سپس حمل می‌شده و هم چنین کالاهای وارداتی بین بازاریان تقسیم می‌شده است.

از جهت تسلط معنوی، معمولاً ساختمان مدرسه و مسجد نیز جزء این برنامه‌ها قرار می‌گرفته. مدرسه اصول فکری خاصی را که حاکم و والی بدان معتقد بوده و سیاست اصلی حکومت او محسوب می‌شده تدریس و تلقین می‌کرده و روحانیانی را که میبایستی در دهات و گوشه و کنار شهر پراکنده شوند تربیت مینموده است. مسجد نیز عامه خلق را روزی چند بار جمع‌آوری کرده پس از نماز پای و عظمی و عظمی و روحانی شهر مینشانده و علاوه بر آنکه یک نیاز بزرگ روحی خلق را برطرف می‌کرده، گاهی تسلط معنوی حاکم شهر نیز از این مراکز تأمین می‌شده است.

حمام که احتیاج عمومی را از جهت نظافت و بعضی تکالیف مذهبی تأمین می‌کرده کم و بیش به کمک آب انبار برای بالا بردن سطح بهداشت و سلامت عمومی یک عامل بزرگ به حساب می‌رفته است، و از جهتی مرکز خبرها و اطلاعات اجتماعی و بهره‌وری.

بازار که رابط میان کاروانسرا - منبع اصلی کالاهای صادراتی و وارداتی و مردم عامه و طبقه مصرف‌کننده بشمار می‌رفته علاوه بر همه اینها مرکز دید و بازدیدها و برخوردهای اجتماعی و رفق و رفتق امور و اعلان اوامر حکومت - به وسیله جارچها - و برآورنده بسیاری از نیازهای روحی و معنوی و گردشگاه جوانان و میعاد نظر بازان بوده و علاوه بر آن از عوامل مهم تجمع خلق برای انجام کارهای عمومی و همچنین گه گاه ایستادگی و طغیان علیه مظالم و نابسامانیها بشمار می‌رفته و طبقات مردم که در آن سکونت داشته‌اند اقدام به حرکات هیجان‌آمیز می‌کرده‌اند و بهمین جهت در طی تاریخ از اصناف مقیم بازار - مثل آهنگر و نجار و قصاب و نانوا و بقال و شماع - بنام و لقب «شهر آشوب» (کسیکه شهر را آشفته می‌سازد) نام برده شده است. این اشکال اخیر البته هرگز سبب نمیشده که حاکم از منافع بازار چشم‌پوشد و آنرا جزء اثنبه اصلی مجموعه خود نگذارد.

در طول تاریخ کرمان چند فرمانروای مقتدر توانسته‌اند چنین مجموعه‌هایی بنا کنند.

←
نفر است و تقریباً در هر کیلومتر ۳۵ نفر سکونت دارند. اگر سمت کشور انگلستان را حدود ۲۳۰ هزار کیلومتر و جمعیت آن را حدود ۴۵ میلیون نفر حساب کنیم بنا برین در هر کیلومتر حدود ۲۰۰ نفر سکونت دارند. پس نسبت تراکم جمعیت در کشور انگلستان تقریباً ۷۰ برابر نسبت تراکم جمعیت کرمان است.

در بنامورد با اینکه در تواریخ مربوط به عهد ساسانی از توجه اردشیر به کرمان و توقف او درین شهر و بناهای قلعه معروف به «قلعه اردشیر» نام برده میشود (۱) معذالک گفته‌گواز بناهای غیر نظامی عمومی نیست جز یک روایت ضعیف در مورد کندن «نهر نسا» توسط خاتون همسر او در حوالی شهر بم (۲). توجه انوشیروان نیز جز یک حمله شدید نظامی قبیله افکن چیزی نبوده است (۳) و داستان آذر ماهان نیز قابل اعتنا نمیتواند باشد. بناهای صدر اسلام از حدود مسجد و تبدیل آتشکاهها به معابد تجاوز نمیکرده است، (۴) و زد و خورد های خوارج فرصت هیچکاری را باقی نگذاشته بود.

نخستین مجموعه را از ابوعلی محمد بن الیاس (۳۲۲ هـ - ۹۳۳ م تا ۳۵۶ هـ - ۹۶۶ م) نام میتوان برد که هر چند باز جنبه نظامی دارد شامل قلعه، کوه و خندق و عمارت بارو و «دروازه خبیص» و قلعه نوو بعضی از قلعه کهن و گنبد گبر میان باغهای شاهیحان میشود، (۵) و «بلیاباد» نیز از بقایای آبادانیهای اوست.

دومین مجموعه مربوط به زمان سلجوقیان کرمان (۴۳۳ هـ - ۱۰۴۱ م - تا ۵۸۴ هـ - ۱۱۸۸ م) میشود که ظاهراً قاورد پایه گذار آن بوده و پسرش تورانشاه در سال ۴۷۸ هـ - ۱۰۸۵ م آن را مکمل ساخت. محمد بن ابراهیم داستانی جالب از نزول سپاهیان در خانه های مردم کرمان و گفتگوی گلکاری (کارگر ساختمانی) را با تورانشاه بیان میکند که محرك اخراج سربازان از خانه های مردم و بنای یک محله اختصاصی نوساز میشود، بطوریکه تورانشاه حالی فرمود تا مهندس ولایت و استادان بنا را حاضر کردند و در بیرون شهر بنای سرای خویش فرمود و در جنب برای مسجد جامع و مدرسه و خانقاه و بیمارستان و گرماء... و اوقاف شگرف بر آنها نهاد، (۶) این محله هنوز هم بنام محله شاه عادل (لقب تورانشاه) معروف است و از مجموعه بناها تنها مسجد بزرگ او معروف به مسجد ملک یاقی مانده و معمور است. از وسط این مسجد قنات «مستوره» عبور میکرد که گویا بنام دختر پادشاه وقت نامگذاری شده بود.

علاوه بر گوشک - خانقاه و رباط جهت صوفیه هم متصل یکدیگر ساخته شده بود. قاورد از کسانی است که توجه بسیار به امر تجارت کرمان کرده و راه طولانی (شصت فرسنگی) بین بم و سیستان را با میلهای بلند و کوتاه (۶ گز تا ۲۵ گز) معمور و آباد ساخته و کاروانسرا و آب انبار در کنار آن بنا کرده است. (۷) و همین امنیت و وسایل رفاه موجب شده بود که

۱- ایران در زمان ساسانیان - کریستین سن - ترجمه رشید یاسمی - ص ۵۱

۲- تاریخ کرمان - ص ۱۵ ۳- کریستین سن - به نقل از طبری ص ۶۷

۴- اصطخری - مسالك الممالک - ص ۱۰۷ ۵- افضل کرمانی - عقدالعلی

تصحیح عامری - ص ۶۷. عجیب آنست که نامهای الیاس پدر و سلیمان و یسع پسران او از نامهایی است که امکان دارد این خانواده را به یهودیان منسوب سازد. (استنباط از

دکتر مهیار خلیلی) ۶- محمد بن ابراهیم - تواریخ آل سلجوقی - ص ۲۰

۷- سلجوقیان و غز در کرمان - ص ۱۱

در زمان یکی از احفاد او طغرلشاه - (جلوس ۵۵۱ هـ - ۱۱۵۶ م) و عسور ابریشم مکران به سی هزار دینار رسید و تمغای بندر «تیز» پانزده هزار دینار اجاره رفت . (۱)

با اینکه غزان مردمی وحشی و غارتگر بوده‌اند و خرابی کرمان در زمان آنان به حد اعلی ، با همه اینها ملک دینار غز در مدت کوتاه سلطنت خود (فوت ۵۹۱ هـ - ۱۱۹۴ م) توانسته آب انباری در شهر بسازد که هنوز هم به نام «حوض ملک» معروف است . (۲)

مجموعه آثار زمان قراختائیان - خصوصاً ترکان خاتون - یکی از بزرگترین مجموعه‌هایی بوده که متأسفانه تمام آن از بین رفته و فقط سردر بزرگ مدرسه و مقبره آنها باقی است و بنام «قبه سبز» معروف است. براق حاجب (فوت ۶۳۲ هـ - ۱۲۳۴ م) مدرسه بزرگی ساخت که در محله معروف به «ترك آباد» و به همین نام قرار گرفته بود . (۳)

گنبد مقبره قراختائیان در زلزله ۱۳۱۴ قمری بالکل از بین رفت . (۴) ترکان خاتون (۶۵۶ هـ - ۱۲۵۸ - جلوس) از زنان خیر بوده که علاوه بر تعمیر و توسعه مدرسه و مسجد بناهای دیگر نیز ساخت و املاک بسیار آبادان کرد. حوض ترکان در «سیرج» معروف است. «نای خاتونی» که در فتوات کرمان هنوز مورد استفاده قرار میگیرد منسوب به اوست. قبر براق حاجب ، ترکان خاتون ، جلال الدین سیور غمتش ، پادشاه خاتون و محمد شاه قراختائی در قبه سبز قرار داشته و امروز جز يك سنگ مرمر بدون سنگ نبشته باقی آنها از میان رفته است . (۵)

مجموعه دیگر منسوب به امیر محمد مظفر است. این امیر پس از پیروزی بر قبایل «اوغان» به شکرانه جان بدر بردن از جنگ ، مسجد بزرگ جامع را در عسراول شوال سنه ۷۵۰ هـ - ۱۳۴۹ م (۶) بساخت و علاوه بر آن «دارالسیاده» ای نیز بنا کرد . مسجد جامع ۶۴ ذرع طول و ۴۶ ذرع عرض دارد و از مهمترین بناهای قرن هشتم هـ . محسوب میشود .

مجموعه شاه نعمت الله ولی در شش فرسنگی کرمان (ماهان) هر چند قسمتهای عمده آن متأخر است ، ولی ابتدای آن مربوط میشود به زمان حکومت تیموریان در کرمان و نخستین قسمت آن در ۸۴۰ هـ - ۱۴۳۶ م ساخته و مخارج آن توسط خاندان بهمنی دکن (هندوستان) پرداخته شده است . آب انبار و مهمانخانه و حجره های زیرین و حمام و صحنهای بزرگ ، قسمتی در زمان صفویه و بقیه در زمان قاجاریه پایان یافته است . (۷)

مجموعه دیگر متعلق به گنجملیخان حاکم عسرفوی است که به تفصیل از آن سخن خواهیم گفت .

مجموعه دیگر متعلق به ابراهیم خان ظهیرالدوله است که از ۱۲۱۸ هـ تا ۱۱۰۳ م

- ۱- وزیر - تاریخ کرمان - ص ۹۶ . ۲- وزیر تاریخ کرمان - ص ۱۳۲
- ۳- این تسمیه ظاهراً منسوب به ترکان خاتون جانشین اوست . ۴- نسخه خطی تاریخ کرمان متعلق به مرعوم نفیسی ، خط یحیی ابن احمد . (حاشیه) ۵- نشریه باستانشناسی مقاله نگارنده تحت عنوان آرامگاه قراختائیان کرمان - شماره ۳ و ۴ سال ۱۳۳۸ م ص ۱۲۰ - ۱۲۷ . ۶- کتیبه سر در شرقی - باستانی پاریزی - راهنمای آثار تاریخی کرمان - چاپ ۱۳۳۵ ش . ۷- نشریه فرهنگ کرمان - ۱۳۳۳ .

۱۲۴۰ هـ - ۱۸۲۴ م در کرمان حکومت داشت - او داماد فتحعلیشاه و پدرزن فتحعلیشاه و پسر عموی فتحعلیشاه و در عین حال پسر خوانده فتحعلیشاه (۱) و پدر دو داماد فتحعلیشاه بود و در مدت طولانی حکومت خود علاوه بر آباد کردن قنوات و کاریزها يك مجموعه عالی در کنار مجموعه گنجعلیخان ساخت که شامل مدرسه بزرگ - بازاری بزرگ - بازار زرگری فعلی و حمامی بسیار زیبا و فرحناک میشود . این مجموعه را مسجد چهل ستون و حوض و کاروانسرای حاج آقا علی - که از مریدان حاج محمد کریمخان پسر ظهیرالدوله و پیرو مذهب شیخیه بود - تکمیل میکند و در فاصله کوتاهی تا مدرسه ظهیرالدوله قرار دارد. این مجموعه در ۱۲۹۹ قمری - ۱۸۸۱ پایان یافته (۲) و به روایتی ۱۰۰ هزار تومان در آن روزگار مخارج همین فقره شده بود .

پس از این، از مجموعه وکیل باید نام برد - محمد اسماعیل خان وکیل‌الملک (حاکم در ۱۲۸۲ هـ - ۱۸۶۵ م) و پسرش مرتضی قلیخان وکیل‌الملک ثانی (فوت ۱۲۹۵ هـ - ۱۸۷۸ م) يك مجموعه بزرگ شامل کاروانسرا و بازار و حمام ساخته‌اند که هنوز هم به نام وکیل خوانده میشود و بازار آن از زیباترین بازارهاست . (۳)

اکنون بپردازیم به تفصیل بیشتر در باب مجموعه آثار گنجعلیخان در کرمان . گنجعلیخان از قبیلۀ زیک (Zik) (۴) وابسته به قبایل کرد بود و چون سمت سرپرستی و للکی به شاه عباس بزرگ (۹۹۶ هـ - ۱۵۸۷ م) تا (۱۰۳۸ هـ - ۱۶۲۸ م) داشت در سال ۱۰۰۵ هـ - ۱۵۹۱ م به حکومت کرمان رسید و تا ۱۰۳۳ هـ - ۱۶۳۳ م که سال مرگ اوست بر این شهر حکومت میکرد .

در طی این مدت طولانی با وجود آنکه در اغلب جنگهای شاه عباس شرکت داشت (۵) توانست آثار بزرگی از خود بجای گذارد . مجموعه او در کرمان عبارتست از :

کاروانسرا که در طول شرقی میدان گنجعلیخان قرار گرفته و دوطبقه ساختمان دارد با حجرات متعدد . بعضی حدس زده‌اند که ساختمان این محل برای مدرسه ساخته شده بود و بعدها کاروانسرا ساخته شده ، اما اخیراً من در رونوشت وقفنامه دیدم که بنام کاروانسرا

- ۱- بابا خان (فتحعلیشاه) پس از شهادت مهدیقلی خان عمویش ، والده مصلحه ابراهیم خان را که صبیۀ مرضیه محمد خان بود به حباله نکاح خود درآورد ، (روضة الصفا ، جلد قاجاریه) .
- ۲- فرماندهان کرمان - شیخ یحیی تصحیح باستانی پاریزی - ص ۶۴ .
- ۳- کاروانسرا در ۱۳۸۷ هـ - ۱۸۷۰ م به انجام رسیده . فرماندهان کرمان ص ۵۰ آثار خیر این مرد بیش از ۲۳ فقره کاروانسرا و حمام و بازار و قنات است . رجوع شود به حاشیه فرماندهان کرمان - ص ۴۵ .
- ۴- مقدمه وقفنامه به عقیده نگارنده شاید این کلمه با طوایف و سکه ، (سیت ها) ارتباط داشته باشد .
- ۵- از آن جمله جنگهای ۱۰۰۶ هـ - ۱۵۹۷ م - ۱۰۱۱ هـ - ۱۶۰۲ م با ازبکان ۱۰۱۳ هـ - ۱۶۰۴ م با ازبکان ۱۰۲۰ - ۱۶۱۱ م با بلوچها - ۱۰۲۵ - ۱۶۱۶ م با گرجستان - ۱۰۲۸ - ۱۶۱۸ م با قندهار - رجوع شود به مقاله نگارنده در مجله دانشکده ادبیات اصفهان شماره اول و آسیای هفت سنگ ، و ۱۲ مقاله مؤسسه عالی ادبیات و زبانهای خارجه .

یاد شده و بنا براین از همان اول این محل مخصوص کاروانسرا بوده . نام گنجعلیخان که بر سنگ مرمر به خط نستعلیق نقر شده در دالان کاروانسرا باقی است - علاوه بر آن قسمتی از خط زیبای کتیبه نسخ به خط علیرضای عباسی در سردر باقی است که تاریخ ۱۰۰۷ هـ - ۱۵۹۸ م را شامل میشود . (۱) کاروانسرا در زمینی به مساحت حدود ۲۹۰۰ متر (۵۳ × ۵۵ متر) بنا شده است .

کتیبه نسخ داخل راهرو کاروانسرا که سالمتر باقی مانده نیز تقریباً همان عبارات و تاریخ را دارد . (۲) در پیشانی سردر داخل کاروانسرا یک نقش بزرگ اثرهای بالدار کاملاً به سبک چینی و مغولی به چشم میخورد و کاشی آن رنگین است . در گوشه مقرنس سردر بیرونی این عبارت دیده میشود . « عمل استاد محمد یزدی معمار سلطانی » .

مسجد کوچکی در ضلع شمال غربی کاروانسرا ساخته شده که ظاهر امصلای همان کاروانسراست و مورخ به سال ۱۰۰۷ هـ - ۱۵۹۸ م .

شکر که از دولت عباس شاه
گنجعلیخان شده در سبع والف
آنکه جهان گشته زعداش بهشت
بانی این مسجد طاعت سرشت

میدان بزرگ در محوطه‌ای به طول ۱۰۰ و عرض قریب ۵۰ متر در وسط مجموعه گنجعلیخان قرار گرفته و اطراف آن غرفه‌هایی بوده ، شش دروازه بزرگ ، میدان را به کاروانسرا و بازار شمالی (مسگری) و بازار جنوبی و بازار غربی و آب انبار متصل میسازد . بازار بزرگ حدود ۷۵ باب دکان دارد و بازار مسگری قریب ۶۵ دکان . این دکانها بسیار بزرگ و شامل پستو و حجره و پیشخوان می‌شود . طرف شمالی میدان ۱۶ غرفه قرار دارد که دو تای آن دروازه ورودی است و قرینه همین غرفه‌ها در جنوب نیز هست که پشتوانه دکانها حساب میشود .

چهارسوق بزرگ که نقشهای دلپذیری نیز بر طاق آن نقاشی شده در منتهی‌الیه جنوب غربی میدان قرار گرفته است و حدود یازده متر قطر آنست و از طرف شرق به بازار بزرگ گنجعلیخان و از طرف شمال به بازار مسگری (بازار کوچک) و از طرف غرب به بازار میدان ارگ و از طرف جنوب به بازار قلعه (۳) متصل میشود .

سقف بازار طاق ضربی است و دایره وسط آن برای رسیدن نور و کشیدن هوا معمولا باز میمانده است .

۱- « ... بسمی الامیر الکبیر الحاکم بالعدل بین الناس من الکبیر و الصغیر قدوة الاثار الامراء زین الامارة و الایالة ... الملوك ... الخان العظیم الشان گنج علیخان کتبه العبد المذنب الراجی علی رضا عباسی غفر ذنوبه ۱۰۰۷ م » .
۲- « ... زین الامارة و الایالة عین الحکومت و المدالة الخان العظیم الشان گنج علیخان - کتبه العبد المذنب الراجی علی رضا عباسی غفر ذنوبه - ۱۰۰۷ هـ » .
۳- این میدان منسوب به «قلعه محمود» است که برخی آنرا مربوط به زمان محمود افغان شمرده‌اند . (قرن ۱۲ هجری - ۱۸ م) هر چند به گمان من صحیح نمی‌نماید .

از وسط بازار شمالی کوچه مدرسه ابراهیم خان جدا میشود . (۱) و در قسمت شرق آن به بازار و قیصریه ابراهیم خان متصل میگردد .

بازار جنوبی از جهت شرقی متصل به بازار وکیل و سرای گلشن میشود . میدان عموماً مجلس کاربایی عمومی و بار ریز چهار پایان و قوافل بزرگه و گاهی مجلس تجمع عامه و احیاناً میعاد لشکر و محل اعلان اوامر و نواهی حکومت بوده است . (۲) حمام گنجعلیخان موسوم به حمام خان ، تا سی چهل سال پیش آبادان بوده شامل دو قسمت مردانه و حمام زنانه میشود . حمام مردانه آن بسیار بزرگه و دارای حوض و خزینه‌های متعدد و صحن و سقف و ستونهای آن از جهت معماری قابل توجه است . دو قطعه سنگ مرمر سرخ رنگ بزرگه در دیوارهای شرقی و غربی حمام کار گذاشته شده که پشت آن از خارج باز بوده و میتوان حدس زد که مؤمنان طلوع و غروب آفتاب را (از جهت انجام فریضه) تشخیص میداده‌اند ، و شاید هم از جهت روشنائی در صحن حمام مؤثر بشمار میرفته با انعکاس نور صبحگاه و غروب منظره بدیمی به حمام میبخشیده است . این حمام اینروزها تعمیر شده است و بصورت موزه حمامهای ایران درآمده است (۳) و با ساختن مجسمه‌ها و گذاشتن آلات و ادوات و تنظیم يك برنامه نور و صدا به صورتی زنده درآمده است .

رخت‌کن حمام بر طبق تقسیم بندی اجتماعی عهد خود به شش غرفه تقسیم شده و هر غرفه مخصوص يك طبقه از مردم آن روزگار بوده و سادات و روحانیون و خوانین و اعیان و بازاریها و رعایا هر کدام جای خاص داشته‌اند .

دنباله دارد

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

-
- ۱- این در کوچه به محله « پای کتنگ » وصل میشود و در وقتنامه نیز به همین نام یاد شده است .
 - ۲- چنانکه سی سال بعد از احداث میدان گنجعلیخان یکی از بخشنامه‌های عمومی دولتی که در جهت رفاه اهالی و معافیت از بعض عوارض (مثل بیگاری و اولاخ و شکار و چرا و غیره) صادر شده بود مورخ به شوال سال ۱۰۵۰ هـ - ۱۶۴۰ م) بر سنگ نقر و بر سردر شرقی همین میدان نصب شده که هنوز هم باقی است (مقاله ایرج افشار - مجله یفا سال ۱۳۴۵ ص ۴۳۱) .
 - ۳- به کوشش آقای زمانی رئیس فرهنگ و هنر کرمان و تحت سرپرستی و دقت و همت مهندس فتح نظریان کرمانی .